

การบูรณาการหลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎกเพื่อการดูแลรักษาสัตว์

Integration of Buddhist Principles in the Tipitaka for Animal Treatment

¹สิริรัศมี สิงห์สนธิ, ²พระเมธีวรญาณ (สายเพชร หงส์แพงจิตร),
³พระครูสิริรัตนบัณฑิต (สุขสันต์ แก้วมณี) และ⁴ณัฐนนท์ ศักดิ์ดิษยนนท์
¹Sireeras Singsonthi, ²Phramethivorayan (Saiphet Hongphangchit),
³Phrakhrusirirattanabundit (Suksan Kaewmanee),
and⁴Natthanon Sakdisayanon

^{1,2,3}คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

^{1,2,3}Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

⁴ฟาร์มฮักคลินิกรักษาสัตว์ จังหวัดสิงห์บุรี

⁴Farm Hug Animal Clinic, Singburi Province, Thailand

¹Corresponding Author's Email: sireeras8888@gmail.com

Received: October 17, 2024; **Revised:** December 21, 2024; **Accepted:** December 22, 2024

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาสภาพการดูแลรักษาสัตว์ในพระไตรปิฎก 2) เพื่อวิเคราะห์หลักการดูแลรักษาสัตว์ในสังคมยุคปัจจุบัน 3) เพื่อบูรณาการหลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎกเพื่อการดูแลรักษาสัตว์ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพภาคสนาม ทำการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิด้านพระไตรปิฎก สัตวแพทย์ ผู้ช่วยสัตวแพทย์ และเจ้าของสัตว์ รวม 5 คน เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูลเป็นแบบสอบถามเชิงลึก วิเคราะห์เนื้อหา และข้อมูลจากการสัมภาษณ์ มาเขียนบรรยายและนำเสนอเชิงพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า 1) สภาพการดูแลรักษา สัตว์ในพระไตรปิฎกปรากฏพระสูตรที่อธิบายหลักจักรวรรดิวัตรและหลักธรรมราชา กำหนดบทบาทหน้าที่ของ พระมหากษัตริย์ที่ให้การดูแลสัตว์ว่าด้วยการคุ้มครอง รักษา และป้องกัน ทั้งสัตว์เลี้ยง สัตว์ใช้งาน สัตว์ปีกสวยงาม และสัตว์ที่เป็นอาหาร ให้อยู่เป็นสุขเช่นเดียวกับชนภายในปกครอง อีกทั้งในมังคลัตถที่ปนิระบุ่ว่า พระมหากษัตริย์ ต้องปูนบำเหน็จแก่สัตว์พาหนะและไม่ใช้งานในเวลาแก่ ถือเป็นการประพฤติธรรมในสัตว์ทั้งหลาย และพบหลัก อโศกธรรมของพระเจ้าอโศกมหาราชที่ใช้ปกครองและดูแลสัตว์ 2) การดูแลรักษาสัตว์ในสังคมยุคปัจจุบัน พบ หลักการระบบนิเวศวิทยาและหลักการดูแลสัตว์อันเป็นที่ยอมรับสากล คือ หลักอิสรภาพสัตว์ 5 ประการ ได้แก่ อิสระจากความหิวกระหาย ความไม่สบายกาย ความเจ็บปวดและโรคภัย ความกลัวและไม่พึงพอใจ และอิสระใน

การแสดงพฤติกรรมตามธรรมชาติ 3) เมื่อนำหลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎกมาบูรณาการเพื่อใช้ในการดูแลรักษา สัตว์ พบว่า มีความสอดคล้องอันเป็นเหตุให้หลักอิสราฟสัตว์พึงเกิดครบถ้วนได้ ต้องใช้หลักพรหมวิหาร 4 สังคห วัตถุ 4 ปฏีรูปเทสวาสะและสัปปายะ อริยสัง 4 และไตรลักษณ์ มีความสำคัญต่อการปฏิบัติมากที่สุดสำหรับสัตว แพทย์ ผู้ช่วยสัตวแพทย์ และเจ้าของสัตว์ โดยเฉพาะผู้ทรงคุณวุฒิเห็นพ้องในการนำหลักไตรลักษณ์มาใช้ปฏิบัติกับ ทุกบุคลากรและตัวสัตว์มากที่สุด เกิดเป็นองค์ความรู้ คือ แนวทางการปฏิบัติเพื่อการดูแลรักษาสัตว์สำหรับ บุคลากรที่เกี่ยวข้องกับสัตว์ตามหลักพุทธธรรม

คำสำคัญ: บูรณาการ; พุทธธรรม; การดูแลรักษา; สวัสดิภาพสัตว์

Abstract

The objectives of this research article are 1) to study the conditions of animal treatment in the Tripitaka 2) to analyze the principles of animal treatment in modern society 3) to integrate Buddhist Principles in the Tipitaka for animal treatment. This is a qualitative field research study. conducted interviews with experts in the Tipitaka, veterinarians, veterinary assistants and animal owners, a total of 5 people. The instrument used to collect data was an in-depth interview questionnaire. Analyze the content and data from the interviews. Write a narrative and make a descriptive presentation.

The research results found that conditions for animal treatment in the Tipitaka appear in suttas that explain the principles of royal observance and the principles of Dhammaraja. Define the role and duties of the King in caring for animals, including protection, treatment and protection. Including pets, working animals, and beautiful poultry and food animals. Let them live happily like the people within the government. Moreover, in Mangalathathipani it is stated that The King must reward animals of burden and not use them during old age. It is considered to be Dhamma behavior among all beings and found the Asoka Dhamma principles of King Asoka used to rule and care for animals. 2) Rama 6 and 7 of the Chakri Dynasty use the principles of royal practice in caring for animals. As appears in the Royal Command of the two kings. That is clearly stated in writing in the Magadha language as "Rakkhavaranakutti" (Preserve - Prevent - Protect). Found principles for taking care of animals that are universally accepted, namely, the principles of 5 Freedoms: Freedom from hunger and thirst, Freedom from physical discomfort pain and disease, Freedom from fear and dissatisfaction and Freedom to express natural behavior. 3) When the principles of Buddhism in the Tipitaka are integrated for use in animal treatment. It was found that there was consistency which caused the principle of animal freedom to be fully established. Must use the principles of the Noble Truths, the Three Characteristics, Brahmavihara, Sangahavattu, Precepts, Patirupadesvasa and Sappaya. It is of most practical importance to veterinarians, veterinary assistant and animal owners. In particular, the experts agreed on applying the principles of the Three Characteristics to all personnel and animals as much as possible. The resulting body of knowledge is a practical guideline for animal care for personnel dealing with animals according to Buddhist principles.

Keywords: Intergration; Buddhist Principles; Animal Treatment; Five Freedoms

บทนำ

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญต่อสรรพสัตว์ โดยเฉพาะสัตว์ดิรัจฉาน มีความสามารถยกสถานะภพภูมิของตนให้สูงขึ้นเป็นได้ถึงเทพบุตรเทพธิดา มีศักยภาพการพัฒนาจิตวิญญาณให้ยกระดับสูงขึ้นไปจากภพภูมิเดิม สัตว์ดิรัจฉานถือเป็นสัตว์ผู้ร่วมทุกข์เกิดแก่เจ็บตายในสังสารวัฏเฉกเช่นเดียวกับมนุษย์ ดังนั้นเมื่อตัดสินใจเลี้ยงสัตว์แล้วควรดูแลให้เป็นอย่างดี มอบความรักเมตตา เพื่อให้สัตว์เลี้ยงมีความสุขกายสบายใจสมควรแก่ฐานะ อันนำมาซึ่งจิตอันเป็นกุศล เมื่อสัตว์ตายจะได้มีโอกาสเกิดในภพภูมิที่สูงขึ้น แม้สัตว์ดิรัจฉานจะไม่สามารถบรรลุธรรมได้ก็ตาม (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 23/29/275)

สัตว์ดิรัจฉานสามารถสั่งสมบุญบารมี ชีเมฆหลักธรรม และสิ่งดีงามต่าง ๆ ได้ เช่น กบฟังธรรมจากพระผู้มีพระภาค เมื่อตายลงได้ไปเกิดเป็นเทพบุตรบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (อรรถกถาภาษาไทย ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 1/856-860/267-270) ถือเป็นการพัฒนาชีวิตจิตใจของสัตว์ด้วยธรรมะ ส่งผลให้ได้อัตภาพความเป็นมนุษย์หรือเทวดาในภพชาติต่อไป อีกทั้งยังเป็นแนวทางให้กับเจ้าของสัตว์และบุคลากรที่เกี่ยวข้อง ได้มอบธรรมะและพาสัตว์สั่งสมบุญ เพื่อให้สัตว์มีความสุขที่แท้จริงทั้งในชาตินี้ชาติหน้า พระผู้มีพระภาคจึงให้ความสำคัญกับสัตว์ดิรัจฉาน มีพระบัญญัติหลักจักรวรรดิวัตร (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 11/91/67) และหลักธรรมราชา (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 22/133-134/214-216) ที่ให้การดูแลรักษา ปกป้อง และคุ้มครองสัตว์

หลังพุทธกาล ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช มีการประกาศใช้หลักอโศกธรรม (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2514) คือ ธรรมที่พระเจ้าอโศกประกาศเป็นพระบรมราชโองการและเป็นธรรมสำหรับคฤหัสถ์ที่ดีไว้ โดยธรรมที่เกี่ยวข้องกับสัตว์มี 4 ประการ คือ (1) ห้ามมิให้ฆ่าสัตว์เพื่อบูชายัญ (2) ห้ามมิให้ประทุษร้ายต่อสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย (3) ให้มีใจรักต่อสิ่งมีชีวิตทุกชีวิต (4) ให้พึงมีความเมตตากรุณา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อสรรพสัตว์ เมื่อพิจารณาหลักอโศกธรรม จะเห็นถึงความศรัทธาอย่างยิ่งต่อพระพุทธศาสนาของพระเจ้าอโศกมหาราช (พระมหาสิงขร ปรียัตติเมธี, 2559) ให้ความสำคัญต่อเหล่าสัตว์ สนับสนุนให้ประชาชนมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีความใจบุญและเมตตาธรรม โดยเสนาบดีคนหนึ่งบันทึกไว้ว่า เหล่าข้าราชการบริพารได้แจกจ่ายยาและสร้างโรงพยาบาลให้กับทุกคนและสัตว์ (NATIONAL GEOGRAPHIC HISTORY ฉบับภาษาไทย, 2562) มุ่งเน้นการบำเพ็ญประโยชน์สุขให้เกิดขึ้นเป็นที่ตั้ง ประจักษ์ชัดที่พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญต่อชีวิตของสัตว์ดิรัจฉาน

อีกความสำคัญของสัตว์ดิรัจฉานในพระพุทธศาสนา อดีตเมื่อครั้งพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี ได้เคยเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานหลายชนิด ได้แก่ ลิง ราชสีห์ เนื้อวางทอง เนื้อวาง ช้าง สุนัขจิ้งจอก หนู ปลา กระบือ กระต่าย โค สุกร สุนัข หงส์ นก นกกระจาบบ นกแขกเต้า ครุฑ ไก่ นกหัวขวาน นกขมิ้น เหยี่ยว เป็นต้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 27/11-143/5-271) ดังนั้น พระพุทธศาสนามีความสัมพันธ์กับสัตว์อย่างลึกซึ้ง ชีวิตของสัตว์จึงมีความสำคัญยิ่ง มีคุณค่าที่ควรได้รับการรักษา ปกป้อง ไม่ให้เบียดเบียนทำร้าย ฉะนั้น พุทธบริษัทจึงควรน้อมนำหลักพุทธธรรมมาปฏิบัติ เพื่อให้เกิดกุศลธรรมคุณงามความดีต่อสรรพสัตว์โดยทั่วหน้ากัน

หลักการดูแลรักษาสัตว์ทางการแพทย์ ใช้หลักการสวัสดิภาพสัตว์สากลที่ทั่วโลกยอมรับเป็นหลักพื้นฐานการดูแลรักษาสัตว์ คือ หลักอิสรภาพสัตว์ 5 ประการ “FIVE FREEDOMS” ใช้เป็นเกณฑ์ตรวจวัดสวัสดิภาพสัตว์ได้อย่างเป็นรูปธรรม ประกอบด้วย (1) อีสรระจากความหิวกระหาย สัตว์ต้องได้รับน้ำและอาหารที่มีคุณภาพ ปริมาณเหมาะสมตลอดอายุขัย (2) อีสรระจากความไม่สบายกาย สัตว์ต้องได้อยู่อาศัยในสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมโดยปราศจากความทุกข์ทรมานทางกาย (3) อีสรระจากความเจ็บปวดและโรคร้าย สัตว์ต้องได้รับการป้องกันและรักษาโรคร้ายอย่างเหมาะสมทันทีเมื่อเกิดการเจ็บป่วยไข้ (4) อีสรระจากความกลัวและความไม่พึงพอใจ สัตว์ต้องมีความสบายใจเพราะสัตว์มีจิตใจ มีอารมณ์ มีความรู้สึกเช่นเดียวกัน (5) อีสรระในการแสดงพฤติกรรมตามธรรมชาติทางร่างกายและอารมณ์ หลักอิสรภาพสัตว์นี้ ถือเป็นหลักการปฏิบัติเจาะจงไปที่ตัวสัตว์ เป็นระดับย่อยรองลงมาจากระบบนิเวศ

จากแนวคิด ทฤษฎี และหลักการดังกล่าว นำมาซึ่งความสำคัญของบทบาทหน้าที่ของเจ้าของสัตว์ สัตวแพทย์ผู้ให้การรักษาพยาบาล ผู้ช่วยสัตวแพทย์ที่ให้การดูแล และบุคลากรอื่นที่เกี่ยวข้อง มีความสำคัญต่อการมีชีวิตรอดอยู่ต่อไปของสัตว์ มีความสำคัญต่อการรักษาป้องกันโรคร้ายไข้เจ็บ และมีความสำคัญเมื่อสัตว์ไม่สามารถหายจากอาการเจ็บป่วยไข้ เพื่อเดินทางไปสู่ความตายอย่างสงบ มีสุคติโลกสวรรค์เป็นแดนเกิด บุคคลากรเหล่านี้ควรตระหนักถึงหลักพุทธธรรม ดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ให้พิจารณาอยู่เนื่อง ๆ ว่า “เรามีความแก่เป็นธรรมดาไม่อาจล่วงพ้นความแก่ไปได้ เรามีความเจ็บเป็นธรรมดาไม่อาจล่วงพ้นความเจ็บไปได้ เรามีความตายเป็นธรรมดาไม่อาจล่วงพ้นความตายไปได้” (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 22/27/99) ฉะนั้นผู้วิจัยจึงมีความสนใจอย่างยิ่งในการศึกษาค้นคว้าหลักพุทธธรรมเพื่อนำมาบูรณาการใช้ในการดูแลรักษาสัตว์ ด้วยเหตุผลเรื่องความสำคัญของสัตว์ดิรัจฉานในระบบสังสารวัฏ ในฐานะที่สัตว์เป็นเพื่อนร่วมทุกข์ร่วมเกิดแก่เจ็บตาย อันนำไปสู่วัตถุประสงค์การวิจัยเพื่อศึกษาหลักการและสภาพการดูแลรักษาสัตว์ในพระไตรปิฎก ความสำคัญของสัตว์ดิรัจฉานในระบบนิเวศวิทยาสิ่งแวดล้อม ในฐานะที่สัตว์และมนุษย์ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และ ความสำคัญของสัตว์ดิรัจฉานในระดับความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับมนุษย์ อันนำไปสู่วัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์หลักการดูแลรักษาสัตว์ในสังคมยุคปัจจุบัน และนำองค์ความรู้ที่ศึกษาค้นคว้าทั้งหมดมาบูรณาการเข้ากับหลักพุทธธรรม จนเกิดเป็นองค์ความรู้ใหม่ คือ แนวทางการปฏิบัติเพื่อการดูแลรักษาสัตว์ สำหรับเจ้าของสัตว์ สัตวแพทย์ และผู้ช่วยสัตวแพทย์ รวมทั้งบุคลากรอื่นที่เกี่ยวข้องกับสัตว์ที่มีความสำคัญต่อการมีชีวิตรอดอยู่ต่อไปของสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลาย

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาหลักการและสภาพการดูแลรักษาสัตว์ในพระไตรปิฎก
2. เพื่อวิเคราะห์หลักการดูแลรักษาสัตว์ในสังคมยุคปัจจุบัน
3. เพื่อบูรณาการหลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎกเพื่อการดูแลรักษาสัตว์

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพด้านเอกสาร ด้วยการศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา รวมถึงหนังสือ บทความ ดุษฎีนิพนธ์ งานวิจัย และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ต่าง ๆ ที่มีความเกี่ยวข้อง และเป็นแบบวิจัยภาคสนาม โดยทำการสัมภาษณ์กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 4 กลุ่ม คือ (1) ผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความเชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนาและพระไตรปิฎก (2) สัตวแพทย์ (3) ผู้ช่วยสัตวแพทย์ และ (4) เจ้าของสัตว์ โดยมีขั้นตอนดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การสำรวจเอกสาร แนวคิด และทฤษฎี โดยศึกษาข้อมูลเอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฉบับภาษาไทย พ.ศ. 2539 เอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ หนังสือวารสาร วิทยานิพนธ์ บทความ หนังสือพิมพ์ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และเอกสารทางวิชาการของผู้ทรงคุณวุฒิ เพื่อให้ทราบถึงหลักการดูแลรักษาสัตว์ในพระไตรปิฎกและในสังคมยุคปัจจุบัน อันเป็นมาตรฐานที่สากลยอมรับ เพื่อเป็นแบบแผนหลักการปฏิบัติต่อสัตว์อย่างถูกต้องเหมาะสม

ขั้นตอนที่ 2 ศึกษาข้อมูลภาคสนาม ทำการศึกษานำร่อง (Pilot Study) โดยสร้างเครื่องมือสำหรับใช้สัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ นำผลสรุปมาบูรณาการหลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎกเพื่อการดูแลรักษาสัตว์

ขั้นตอนที่ 3 สรรหาผู้ให้ข้อมูลสำคัญ คัดเลือกผู้เชี่ยวชาญผู้ให้ข้อมูลสำคัญ โดยจัดเป็น 4 กลุ่ม กลุ่มละ 1-2 คน ได้แก่ ผู้เชี่ยวชาญด้านพระไตรปิฎก สัตวแพทย์ ผู้ช่วยสัตวแพทย์ และเจ้าของสัตว์ รวมจำนวน 5 คน

ขั้นตอนที่ 4 เครื่องมือและวิธีการที่ใช้ในการวิจัย มีขั้นตอนการสร้างและตรวจสอบคุณภาพของเครื่องมือวิจัยดังนี้ (1) สร้างแนวคำถามสำหรับสัมภาษณ์ โดยศึกษาจากสภาพการดูแลรักษาสัตว์ในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ร่วมกับผลการศึกษาหลักการดูแลรักษาสัตว์ในสังคมยุคปัจจุบัน สร้างเป็นแบบสอบถามความคิดเห็นในเรื่อง “หลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎกเพื่อการดูแลรักษาสัตว์” จำนวน 10 คำถาม (2) นำประเด็นคำถามที่สร้างขึ้นมานำเสนออาจารย์ที่ปรึกษา เพื่อตรวจสอบความถูกต้องของเนื้อหาและความชัดเจนของภาษา (3) นำประเด็นคำถามที่ผ่านการตรวจสอบนี้จากอาจารย์ที่ปรึกษามาแก้ไขปรับปรุงให้ครบถ้วน (4) พัฒนาแบบสัมภาษณ์ที่ผ่านการตรวจสอบเบื้องต้นจากอาจารย์ที่ปรึกษา มอบให้ผู้เชี่ยวชาญ 3 ท่าน ทำการตรวจสอบความถูกต้องในเนื้อหา ความชัดเจนของภาษา และความเหมาะสมของคำถาม (5) การปรับแก้ไขแบบสัมภาษณ์ นำความคิดเห็นของผู้เชี่ยวชาญ 3 ท่าน มาปรับปรุงแก้ไขแบบสอบถาม แล้วนำไปใช้สัมภาษณ์กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 5 ท่าน

ขั้นตอนที่ 5 การรวบรวมและตรวจสอบข้อมูล (1) ผู้วิจัยขอหนังสือขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อการวิจัยจากผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา เพื่อส่งถึงผู้ให้ข้อมูลสำคัญทั้ง 5 ท่าน (2) ขอความอนุเคราะห์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญในการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์ โดยทำการนัดหมายวันและเวลาสัมภาษณ์ (3) ขั้นตอนการสัมภาษณ์ ประกอบด้วย นำเสนอวิทยานิพนธ์ชั้นปริญญาเอก ดำเนินการสัมภาษณ์ด้วย

เครื่องมือ จดบันทึกคำตอบ คำอธิบายและข้อเสนอแนะ บันทึกเสียงสัมภาษณ์และภาพนิ่ง และเก็บคืนเครื่องมือแบบสอบถาม

ขั้นตอนที่ 6 การวิเคราะห์ข้อมูล (1) วิเคราะห์ข้อมูลจากการศึกษาค้นคว้าคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือ บทความ ดุษฎีนิพนธ์ งานวิจัย เอกสาร และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ที่มีความเกี่ยวข้อง (2) วิเคราะห์เนื้อหาจากการศึกษาค้นคว้าเรื่องสภาพการดูแลรักษาสัตว์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 และวิเคราะห์ถึงหลักการดูแลรักษาสัตว์ในสังคมยุคปัจจุบัน ตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 (3) วิเคราะห์ข้อมูลผู้ให้ข้อมูลสำคัญที่ได้จากการสัมภาษณ์ โดยนำผลที่ได้จากการศึกษาทั้งหมดมาบูรณาการกับหลักพุทธธรรม เพื่อให้ได้องค์ความรู้ใหม่ คือ แนวทางการปฏิบัติเพื่อการดูแลรักษาสัตว์สำหรับเจ้าของสัตว์ สัตวแพทย์ และผู้ช่วยสัตวแพทย์ รวมทั้งบุคลากรอื่นที่เกี่ยวข้อง ที่มีความกะทัดรัดเข้าใจง่าย นำไปใช้เพื่อยังประโยชน์ต่อสังคม

ขั้นตอนที่ 7 สรุปผลการวิจัย นำเสนอผลการวิจัยเป็นตารางสรุปบทบาทหน้าที่ของบุคลากรที่เกี่ยวข้องกับการดูแลรักษาสัตว์ ได้แก่ สัตวแพทย์ ผู้ช่วยสัตวแพทย์ เจ้าของสัตว์ และผู้ทรงคุณวุฒิพิเศษด้านพระไตรปิฎกให้คำชี้แนะ เกิดเป็นข้อสรุปถึงหลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎกและหลักสวัสดิภาพสัตว์ 5 ประการ มาบูรณาการร่วมกันเพื่อการดูแลรักษาสัตว์ โดยนำผลการศึกษาทั้งหมดมากำหนดเป็นกรอบออกแบบ เพื่อสร้างแนวทางปฏิบัติเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อมนุษย์และสัตว์ พร้อมตีพิมพ์เผยแพร่ผ่านรูปเล่มเอกสารและไฟล์สื่อออนไลน์ต่อไป

ผลการวิจัย

1. ผลการศึกษาในวัตถุประสงค์ที่ 1 หลักการและสภาพการดูแลรักษาสัตว์ในพระไตรปิฎก พบว่าสภาพการดูแลรักษาสัตว์ในพระไตรปิฎกปรากฏพระสูตรที่อธิบายหลักจักรวรรดิวัตรและหลักธรรมราชา กำหนดบทบาทหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ที่ให้การดูแลสัตว์ว่าด้วยการคุ้มครอง รักษา และป้องกัน ทั้งสัตว์เลี้ยง สัตว์ใช้งาน สัตว์ปีกสวยงาม และสัตว์ที่เป็นอาหาร ให้อยู่เป็นสุขเช่นเดียวกับชนภายในปกครอง พระพุทธศาสนามีความสัมพันธ์กับสัตว์ดิรัจฉานอย่างลึกซึ้ง ตำนานต้นกำเนิดของพระพุทธเจ้าทั้ง 5 พระองค์ ที่ตรัสรู้ในภัทรกัปนี้ มีความสัมพันธ์กับสัตว์ดิรัจฉานทั้งสิ้น ทั้งในแง่มุมของพระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมี ได้เคยเกิดสัตว์ดิรัจฉานมีนบร้อยชาติ อันได้แก่ ลิง ราชสีห์ เนื้อกวางทอง เนื้อกวาง ช้าง สุนัขจิ้งจอก หนู ปลา กระบือ กระต่าย โค สุกร สุนัข หงส์ นก นกกระจาป นกแขกเต้า ครุฑ ไก่ นกหัวขวาน นกขมิ้น เหี้ย เป็นต้น ชีวิตของสัตว์ดิรัจฉานจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง มีคุณค่าที่สมควรได้รับการดูแลรักษา ปกป้อง และคุ้มครอง นอกจากนี้พบว่าหลักอโศกธรรมของพระเจ้าอโศกมหาราช เป็นหลักธรรมที่ใช้ปกครองและดูแลสัตว์ มี 4 ประการที่เกี่ยวข้องกับสัตว์ คือ ห้ามไม่ให้ฆ่าสัตว์เพื่อบูชา ยัญ ห้ามไม่ให้ประทุษร้ายต่อสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ให้มีใจรักต่อสิ่งมีชีวิตทุกชีวิต และให้พึงมีความเมตตากรุณา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อสรรพสัตว์ นับเป็นสิ่งประจักษ์ชัดที่พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญต่อชีวิตของสัตว์ดิรัจฉาน และในมังคลัตถกัปนี้ พบว่า พระมหากษัตริย์ต้องปูนบำเหน็จแก่สัตว์พาหนะและไม่ใช้งานในเวลาแก่ ถือเป็นการประพடுத்தธรรมในสัตว์ทั้งหลาย

2. ผลการศึกษาวิเคราะห์ในวัตถุประสงค์ที่ 1 หลักการดูแลรักษาสัตว์ในสังคมยุคปัจจุบัน พบว่ามีหลักการปฏิบัติต่อสัตว์ ดังต่อไปนี้

1) หลักการระบบนิเวศวิทยามีความสำคัญยิ่ง เพราะระบบนิเวศมีความสัมพันธ์ต่อการดำรงชีวิตสัตว์และมนุษย์ มนุษย์ต้องตระหนักถึงข้อนี้เสมอ เป็นการพัฒนาจิตสำนึกต่อธรรมชาติมาเป็นอันดับแรก ตระหนักถึงทฤษฎีกายว่าว่า โลกนี้เป็นบ้านของเรา เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงของโลกแล้ว จะไม่กลับเป็นเหมือนเดิมได้อีก กลายเป็นภัยธรรมชาติที่โถมเข้าใส่มวลมนุษย์ ฉะนั้น มนุษย์ต้องตระหนักถึงความสำคัญของระบบนิเวศอย่างยิ่ง

2) หลักการสวัสดิภาพสัตว์สากล 5 ประการ ได้แก่ (1) สร้างความอิสระจากความหิวกระหาย สัตว์ต้องได้น้ำและอาหารที่มีคุณภาพและปริมาณเหมาะสมไปจนหมดอายุขัย (2) สร้างความอิสระจากความไม่สบายกาย สัตว์จะต้องได้ดำรงชีวิตในที่อยู่อาศัยหรือสภาพแวดล้อมที่เหมาะสม โดยปราศจากความทุกข์ทรมานทางกาย (3) สร้างความอิสระจากความเจ็บปวดและโรคภัย สัตว์ได้รับการป้องกันโรคภัยที่ถูกต้องเหมาะสมด้วยสุขลักษณะที่ดี เกิดขึ้นจากการป้องกันและรักษาอย่างทันท่วงที เมื่อสัตว์เกิดภาวะเจ็บป่วยไข้ (4) สร้างความอิสระจากความกลัวและความไม่พึงพอใจ สัตว์จะต้องมีความสบายใจ พฤติกรรมสัตว์ช่วยบอกให้เข้าใจตัวสัตว์ได้ดียิ่งขึ้น ทำให้เราปฏิบัติต่อสัตว์ได้อย่างถูกต้อง (5) สร้างความอิสระในการแสดงพฤติกรรมตามธรรมชาติ สัตว์สามารถแสดงออกทางร่างกายและทางอารมณ์ได้อย่างอิสระ

3. ผลการศึกษาวัตถุประสงค์ที่ 3 บูรณาการหลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎกเพื่อการดูแลรักษาสัตว์ ผู้วิจัยได้ค้นพบว่า ในทางพระพุทธศาสนา สามารถนำหลักธรรมในพระไตรปิฎกมาประกอบการดูแลรักษาสัตว์ ดังนี้

1) พรหมวิหาร 4 เมื่อนำหลักธรรมพรหมวิหาร 4 มาบูรณาการกับบทบาทหน้าที่ของผู้ให้ข้อมูลสำคัญ จึงได้ผลดังนี้ คือสัตว์แพทย์และผู้ช่วยสัตว์แพทย์ ต้องมีเมตตาธรรม มีความรักในวิชาชีพ มีความรักในชีวิตสัตว์ เพราะถ้าหากไม่มีข้อนี้แล้วย่อมไม่สามารถประกอบวิชาชีพนี้ได้เลย โดยต้องมีจิตเมตตา อยากให้สัตว์อยู่เป็นสุข มีจิตกรุณา อยากช่วยเหลือสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ที่อาจเกิดขึ้น มีจิตมุทิตา เมื่อสัตว์มีความสุขก็มีความสุขใจไปด้วย และมีจิตอุเบกขา เมื่อไม่สามารถควบคุมพฤติกรรมของสัตว์ให้เป็นไปในทางที่ดีได้ก็รู้จักปล่อยวาง ไม่โกรธเคือง ไม่เดือดเนื้อร้อนใจ ไม่ทุกข์ใจ หรือถ้าหากสัตว์เจ็บป่วย ทูพพลภาพหรือตายไปก็รู้จักปลงใจ สังเวชใจ ว่าเป็นธรรมดาของชีวิตและไม่เสียใจเศร้าโศก (วิกรม เจตนาวนิชย์, 2567)

สำหรับเจ้าของสัตว์ ความรักและการเอาใจใส่ดูแลสัตว์เป็นอย่างดีนี้ถือเป็นความเมตตาต่อสัตว์ที่เจ้าของสัตว์ทุกคนพึงมี เพราะจะไม่เกิดความรัก ความเอาใจใส่ ไม่ให้การดูแลสัตว์ ตามที่สัตว์นั้นสมควรจะได้รับ ในเบื้องต้นของการเลี้ยงดูสัตว์ มนุษย์ต้องมีความเมตตา มีความรักต่อกันก่อน อยากให้สัตว์เป็นสุข รักในการเลี้ยงดู เมื่อสัตว์เป็นทุกข์ก็อยากจะรักษาดูแล คือใช้ความกรุณาเข้ามาช่วยเหลือ พอสัตว์ร่าเริงแจ่มใสมีความสุขร่วมด้วยอันนี้เป็นมุทิตา หากสัตว์เจ็บไข้ได้ป่วย รักษาดูแลอย่างเต็มที่แล้ว สัตว์ไม่หาย เจ้าของมีความทุกข์ใจ ต้องใช้หลักอุเบกขา (บรรจบ บรรณรุจิ, 2567)

2) สังคหัตถ์ 4 1) ทาน การให้อาหารของสัตว์แพทย์ต่อตัวสัตว์ คือ ให้การตรวจวินิจฉัยและแนวทางการรักษา ที่ถูกต้องเหมาะสมตามหลักวิชาชีพ ตามกำลังทรัพย์ของเจ้าของสัตว์ ส่วนการให้อาหารของผู้ช่วยสัตวแพทย์ คือ ให้การดูแลเอาใจใส่สัตว์ตามแผนการรักษาอย่างเคร่งครัด และการให้อาหารของเจ้าของสัตว์ คือ ความรับผิดชอบค่าเลี้ยงดูให้อาหาร ที่อยู่อาศัยอย่างเหมาะสม รวมทั้งรับผิดชอบการพาไปเข้ารับการรักษาพยาบาล 2) ปิยวาจา คือ การกล่าววาจา กล่าวคำที่สุภาพ คำที่ไพเราะ คำที่อ่อนหวานต่อสัตว์ ซึ่งทุกคนพึงมีไม่ว่าจะเป็นสัตวแพทย์ ผู้ช่วยสัตวแพทย์ และเจ้าของสัตว์ ควรเป็นวาจาเป็นที่รัก ดุด่าตีสอนใจ ชาญเชิงใจ ใ้กับสัตว์ ใ้กับบุคคลที่เกี่ยวข้อง 3) อัถลจรียา คือ การชวนขวย ข่มเย ท่มเย กล่าวคือ สัตวแพทย์ต้องชวนขวยหาองค์ความรู้ใหม่ทางวิชาชีพ เพื่อพัฒนาการรักษา ผู้ช่วยสัตวแพทย์ ย่อมต้องชวนขวยหาความรู้ใหม่ ๆ ด้วยเช่นกัน และยังต้องชวนขวยในการดูแลรักษาสัตว์ ตามมาตรฐานวิชาชีพของตน นอกจากนี้ อัถลจรียา ยังเป็นการประพฤติประโยชน์ ชวนขวยช่วยเหลือกิจการ เพื่อบำเพ็ญสาธารณะประโยชน์ต่อสัตว์อีกด้วย 4) สมานัตตตา คือ การวางตนน่าเคารพ น่าเชื่อถือ เหมาะสมกับฐานะวิชาชีพเป็นสิ่งที่สัตวแพทย์พึงมีประจำตน ผู้ช่วยสัตวแพทย์มีการรับรู้ มีส่วนร่วมแก้ไขปัญหาในการดูแลรักษา สัตว์ และเจ้าของสัตว์มีส่วนร่วมแก้ไขปัญหา ไม่ละทิ้ง ไม่ละเลยในการดูแลสัตว์ของตน

3) ปฏีรูปเทศวาสะ และ สัปปายะ การอยู่ในถิ่นที่ดีที่เหมาะสม สำหรับสัตว์ หมายถึง การจัดการดูแล สิ่งแวดล้อมให้เหมาะสมสำหรับสัตว์ โดยเริ่มต้นจาก (1) คนดูแลเป็นที่สบาย คือ ให้สัตว์ได้อยู่ในความดูแลของคนที่ ไม่เป็นโทษ ไม่เป็นภัย ไม่ทำร้าย และดูแลสัตว์ได้เป็นอย่างดี (2) อาหารสัตว์เป็นที่สบาย คือ อาหารมีความเหมาะสมต่อสุขภาพของสัตว์ ไม่ก่อให้เกิดโรคร้ายไข้เจ็บ ไม่สิ้นเปลือง ปริมาณอาหารไม่มากไม่น้อยเกินไป เพราะ ที่สุดแล้วอาหารที่ไม่เป็นที่สบายนั้นจะนำมาซึ่งโรคร้ายไข้เจ็บก่อนเวลาอันควรของสัตว์ที่ควรจะเป็น (มาริสา รัฐปตย์, 2567) (3) สถานที่เป็นที่สบาย สัตว์มีที่อยู่ ที่กิน ที่ขับถ่ายเหมาะสม สะอาด ถูกสุขลักษณะ มีความปลอดภัยต่อทั้งตัวสัตว์และผู้อื่น หากจำเป็นต้องกักขังสัตว์ มีสถานที่กว้างขวางเพียงพอให้ใช้ชีวิตอย่างมีอิสระ พอสมควร (4) ธรรมะเป็นที่สบาย สัตว์ได้รับการฝึกสอนในเรื่องการขับถ่าย การรู้จักยับยั้งชั่งใจ ไม่ทะเลาะกัน ไม่แย่งอาหารกัน สอนให้สัตว์ได้รู้ว่า เมื่อทำดีทำถูกต้อง ก็จะได้รับรางวัลตอบแทน ได้รับการชื่นชม เมื่อทำผิดทำไม่ ถูกต้อง ก็จะถูกทำโทษให้จดจำ นอกจากนี้ สิ่งที่ยากมาก คือ การควบคุมไม่ให้สัตว์มีความอิจฉาริษยากัน ทะเลาะ เบาะแว้งกัดกันอยู่เป็นประจำ จึงมีความจำเป็นต้องกันห้องให้อยู่กันคนละพื้นที่ไม่ให้มาเจอกัน (มาริสา รัฐปตย์, 2567)

4) อริยสัง 4 มนุษย์และสัตว์ ต่างก็เป็นเพื่อน สัตว์มี ทุกข์ ผลที่เกิดกับตัวสัตว์ ทรมานเจ็บป่วยไข้ด้วยโรค หรือความผิดปกติต่าง ๆ มีความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ มีความเจ็บปวดทรมาน เป็นสิ่งที่ต้องเข้าใจว่าเกิดมีได้กับ ทุกสิ่งมีชีวิต ไม่เว้นแม้แต่มนุษย์ สมุทัย เหตุที่ทำให้สัตว์เกิดโรคเกิดความทุกข์ทรมาน มีสาเหตุจากการที่สัตว์ อ่อนแอ ติดเชื้อโรค อุบัติเหตุ อายุมากหรือบาดเจ็บ นิโรธ คือ สัตว์หายจากการเจ็บป่วยไข้ อากาทุเลาดีขึ้นหรือ ตายจากไปอย่างสงบ มรรค คือ ข้อปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ เพื่อนิโรธ มรรคสำหรับตัวสัตว์ คือ มีสภาพร่างกายและจิตใจ ที่พร้อมต่อสู้กับโรคร้ายไข้เจ็บที่มีอยู่ มีความกระตือรือร้น พยายามต่อสู้กับพยาธิสภาพของโรคด้วยตัวเอง มรรค

สำหรับสัตว์แพทย์ คือ มุ่งมั่นตั้งใจวินิจฉัยโรคและให้การรักษาสัตว์ได้ถูกต้อง มรรคสำหรับผู้ช่วยสัตว์แพทย์ คือ การดูแลสัตว์ตามกระบวนการรักษาของสัตวแพทย์อย่างเคร่งครัดทุกขั้นตอน และ มรรคสำหรับเจ้าของสัตว์ คือ เอาใจใส่ดูแล ให้น้ำให้อาหาร ให้อา ตามที่สัตวแพทย์แนะนำอย่างครบถ้วน

สำหรับหลักอริยสัจในข้อทุกข์และสมุทัย สัตว์มีเหตุเกิดเฉกเช่นเดียวกับมนุษย์ มีธาตุ มีการเกิดแก่เจ็บตาย มีความเศร้าโศกเสียใจทำให้คร่ำครวญ เหตุเพราะต้นเหตุทำให้เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน สัตว์ดิรัจฉานนั้นมีระดับปัญญา เช่นเดียวกัน แต่จำกัดอยู่ที่เรื่องของการทำมาหากินเอาชีวิตรอดตามสัญชาตญาณเท่านั้น แต่จะรู้แจ้งธรรมนั้นไม่สามารถทำได้ สัตว์มีปัญหาแต่ไม่ถึงขั้นที่จะทำให้บรรลุธรรมได้ แต่เราสามารถเลี้ยงดูแลสัตว์เป็นอย่างดีได้ด้วยหลักอริยสัจ 4 เพื่อให้สภาพจิตของสัตว์นั้นมีความผ่องใสเกิดขึ้น นับเป็นการช่วยสัตว์ในแนวทางของนิโรธและมรรคได้ในฐานะมนุษย์เราที่เป็นเพียงผู้ดูแล ผู้เลี้ยงสามารถกระตุ้นชักนำให้สัตว์เกิดสภาวะที่จะหมดทุกข์หมดความทรมานได้ก่อนความตายจะมาถึง พัฒนาสัตว์ให้มีจิตที่ผ่องใสก่อนตาย

5) ไตรลักษณ์ สัตว์ดิรัจฉาน มีสภาพเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ แต่ไม่ใช่ตัวสัตว์ที่จะมีปัญหาเข้าใจในกฎนี้ หากแต่เป็นมนุษย์ที่มองเห็นและเข้าใจกฎนี้ได้ ในฐานะผู้เลี้ยงดูแลสัตว์ เจ้าของสัตว์ สัตวแพทย์ รวมทั้งบุคลากรที่เกี่ยวข้อง จำต้องเข้าใจในกฎไตรลักษณ์นี้และนำไปใช้ปฏิบัติมากที่สุด (1) เห็นอนิจจตา คือ เห็นความเป็นของไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่มีชีวิตเกิดขึ้นแล้ว เสื่อมและสลายตายไปของสัตว์ หมายเอาความเข้าใจสภาพโรค อาการเปลี่ยนแปลงของร่างกาย ตั้งแต่ปกติ ขณะเจ็บป่วย ไปจนถึงกระบวนการตาย (2) เห็นทุกขตา คือ เห็นความเป็นทุกข์ ภาวะถูกบีบคั้น ภาวะไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว มีความเจ็บปวดทรมานร่างกายและจิตใจของสัตว์ (3) เห็นอนัตตตา คือ เห็นความเป็นของไม่ใช่ตน ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของสัตว์ เข้าใจถึงความตาย การแตกสลายของธาตุ 4 (ดิน น้ำ ไฟ ลม) มองเห็นร่างกายสัตว์ไม่ใช่ของตัวสัตว์เองและไม่ใช่ของใคร เพราะบังคับให้หายป่วยไม่ได้ ประคับประคองร่างกายและจิตใจ เพื่อให้สัตว์ตายอย่างสงบ

อธิบายได้ดังนี้ อนิจจัง คือ เกิดแล้วดับ เพราะว่าเป็นทุกขัง ความทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เพราะร่างกายสัตว์นั้นประกอบด้วยธาตุ 4 ความเป็นอนัตตา ไม่มีธาตุใดเป็นตัวหลัก ทุกตัวล้วนอิงอาศัยกันและกัน ประชุมกัน จะมีสมดุลงสัมพันธ์พอดีกัน แต่เมื่อถึงเวลาที่ความแปรปรวนเกิดขึ้น จะเกิดภาวะที่บังคับบัญชาไม่ได้ ความเข้าใจในหลักไตรลักษณ์ แม้จะไม่มีพื้นฐานความรู้ในหลักนี้เลย ซึ่งเจ้าของสัตว์อาจจะเข้าใจได้และทำใจได้ไม่มากนักน้อย (ทองย้อย แสงสินชัย, 2567)

อภิปรายผลการวิจัย

1. สภาพการดูแลรักษาสัตว์ในพระไตรปิฎก พบว่า หลักจักรวรรดิวัตรและหลักธรรมราชาได้กำหนดบทบาทหน้าที่ของพระมหาจักรพรรดิที่ต้องให้การดูแลสัตว์ด้วยการคุ้มครอง รักษา และป้องกัน ทั้งสัตว์เลี้ยง สัตว์ใช้งาน สัตว์ปีกสวยงาม รวมถึงสัตว์ที่ใช้เป็นอาหาร ให้อยู่เย็นเป็นสุขเช่นเดียวกับชนภายในปกครอง และพบหลักอโศกธรรมของพระเจ้าอโศกมหาราชที่ตระหนักถึงความสำคัญของชีวิตสัตว์ ห้ามไม่ให้ฆ่าสัตว์เพื่อบูชา

ห้ามไม่ให้ประทุษร้ายต่อสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ให้มีใจรักต่อสิ่งมีชีวิตทุกชีวิต และให้พึงมีความเมตตากรุณา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อสรรพสัตว์ สอดคล้องกับ Suneela Garg et al. (2021) ได้ทำการศึกษา “สุขภาพหนึ่งเดียวโลก หรือ One World, One Health” พบว่า สุขภาพหนึ่งเดียวโลก มีพื้นฐานมาจากความเข้าใจที่ว่า มนุษย์ สัตว์ และสิ่งแวดล้อมมีความเชื่อมโยงกันอย่างแยกกันไม่ออก ทั่วโลกได้ตระหนักถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศ โรคสัตว์ หรือสุขภาพสัตว์ และการสาธารณสุข โดยมุ่งมั่นที่จะฟื้นฟูและรักษาระบบนิเวศสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติให้คงอยู่ ซึ่งการดูแลรักษา ปกป้อง และคุ้มครองสัตว์ อันเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญของระบบนิเวศ ส่งผลต่อการดำรงอยู่ และการรักษาสุขภาพของมนุษย์ทั่วโลก

2. หลักการดูแลรักษาสัตว์ในสังคมยุคปัจจุบัน พบว่า มาตรฐานสากลถือเอาหลักอิสรภาพสัตว์ 5 ประการ เป็นแนวทางในการปฏิบัติต่อสัตว์ ได้แก่ (1) อิสระจากความหิวกระหาย (2) อิสระจากความไม่สบายกาย (3) อิสระจากความเจ็บปวดและโรคภัย (4) อิสระจากความกลัวและไม่พึงพอใจ (5) อิสระในการแสดงพฤติกรรมตามธรรมชาติ สอดคล้องกับ กรมปศุสัตว์ (2564) ที่ถือเป็นหน่วยงานรัฐมีหน้าที่กำกับควบคุมและสนับสนุนการเลี้ยง การผลิตปศุสัตว์ตลอดห่วงโซ่อาหาร สามารถตรวจสอบมาตรฐานต่าง ๆ ได้อย่างครบถ้วน โดยเฉพาะมาตรฐานหลักสวัสดิภาพสัตว์ ใช้เป็นหลักเกณฑ์เพื่อกำกับ ควบคุม ยกระดับเป็นมาตรฐานเดียวกัน ให้มีความสำคัญในการปรับปรุง พัฒนา และทบทวนการจัดการด้านสวัสดิภาพสัตว์ในฟาร์มปศุสัตว์ให้เป็นปัจจุบัน สอดคล้องกับ มาตรฐานสากล กรมปศุสัตว์ให้ความสำคัญด้านสวัสดิภาพสัตว์มาโดยตลอด ได้ดำเนินการทำฟาร์มคุณภาพที่ใส่ใจในทุกมิติ ทั้งระบบความปลอดภัยทางชีวภาพเพื่อป้องกันโรคต่าง ๆ จัดการสวัสดิภาพสัตว์ให้ดีขึ้นอย่างต่อเนื่อง

3. เมื่อบูรณาการหลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎกเพื่อการดูแลรักษาสัตว์ พบว่า หลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎกเพื่อการดูแลรักษาสัตว์ ชี้ชัดให้น้อมนำเอาหลักไตรลักษณ์ไปใช้ปฏิบัติเกี่ยวกับการดูแลรักษาสัตว์โดยทั่วกันนั้น ถือเป็นสิ่งที่มีคุณค่าอย่างยิ่งต่อประโยชน์สังคมส่วนรวม ทั้งยังประโยชน์ต่อความคิดจิตใจของเจ้าของสัตว์ เมื่อสัตว์นั้นถึงเวลาหมดอายุขัยหรือทุกข์ทรมานจากการเจ็บป่วยไข้ ยังประโยชน์ต่อจิตวิญญาณของผู้ที่เป็นสัตว์แพทย์ที่มีหน้าที่บำบัดรักษาการเจ็บป่วยไข้ของสัตว์ ให้มีความตระหนักรู้ในความทุกข์ ความไม่เที่ยง ความไม่มีตัวตนของสัตว์ ไม่ยึด ไม่ถือใจ ไม่เศร้าใจต่อผลของการรักษา วางจิตอุเบกขาได้ เมื่อตั้งใจมุ่งมั่นทำหน้าที่ของตนเป็นอย่างดีสมบูรณ์แล้ว สอดคล้องกับ Kraikrutree et al. (2019) ที่วิจัยเรื่อง “FUNCTIONAL ANALYSIS AND OCCUPATIONAL STANDARD FOR VETERINARY ASSISTANT (SMALL ANIMAL)” พบว่า ผู้ช่วยสัตวแพทย์ ต้องมีคุณสมบัติทางการปฏิบัติงานและสนับสนุนการทำงานของสัตวแพทย์ได้อย่างมีมาตรฐาน ต้องมีความเข้าใจในกฎไตรลักษณ์ เห็นอนิจจตา หากสัตว์นั้นไม่หายเจ็บป่วยไข้ แม้ทำการรักษาไปแล้ว อีกทั้งผู้ช่วยสัตวแพทย์ต้องระวังและป้องกันโรคสัตว์สู่คนได้อย่างถูกต้อง ซึ่งเป็นการเห็นทุกขตา เห็นความทุกข์จากโรคสัตว์สู่คน อันนำมาซึ่งการระวังป้องกันอย่างมีประสิทธิภาพ ดูแลสัตว์เจ็บป่วยไข้ที่รับเข้ารับการรักษาในสถานพยาบาลได้ถูกต้อง สู้การหายเจ็บป่วยไข้และป้องกันกำจัดโรคได้สำเร็จ

องค์ความรู้ใหม่

จากการศึกษาวิเคราะห์หลักการบูรณาการหลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎกเพื่อการดูแลรักษาสัตว์ ผู้วิจัยได้พบองค์ความรู้ใหม่จากการบูรณาการหลักพุทธธรรม 5 หลักธรรม เข้ากับหลักอิสรภาพสัตว์ 5 ประการ ดังรายละเอียดดังนี้

อิสรภาพสัตว์ ๕ ประการ	อิสรระจากหิวกระหาย	อิสรระจากไม่สบายกาย	อิสรระจากเจ็บปวดและโรคภัย	อิสรระจากความกลัว/ไม่พอใจ	แสดงพฤติกรรมธรรมชาติได้
หลักพุทธธรรม					
พรหมวิหาร ๔	√	√	√	√	√
สังคหวัตถุ ๔	ทาน อิตถจริยา สมานัตตตา	ทาน อิตถจริยา สมานัตตตา	อิตถจริยา สมานัตตตา	ทานปิยวาจา	ปิยวาจา สมานัตตตา
ไตรลักษณ์	ทุกขตา	ทุกขตา	√	ทุกขตา	ทุกขตา
ปฏิรูปเทสวาสะ, สัปายะ	อาหารเป็นที่สบาย	สถานที่เป็นที่สบาย	คนเป็นที่สบาย	ธรรมะเป็นที่สบาย	ธรรมะเป็นที่สบาย
อริยสัจ ๔	√	√	√	√	√

1) พรหมวิหาร 4 กกับการสร้างสัมพันธ์ที่ดีกับสัตว์ องค์ความรู้ที่ได้จากหลักพรหมวิหาร 4 บูรณาการกับหลักอิสรภาพสัตว์ 5 ประการ พบว่า มีความสอดคล้องเป็นเหตุเป็นผลสืบเนื่องกันในทุกข้อ โดยเฉพาะอิสรระจากความหิวกระหายจะต้องใช้ความเมตตาปรารภณาให้สัตว์มีความสุข ให้สัตว์นั้นได้รับอาหารเพื่อดำรงชีวิตอย่างเพียงพอ การให้สัตว์มีอิสรระจากความไม่สบายกาย ใช้ความกรุณาช่วยให้สัตว์มีความเป็นอยู่ที่ดี ปลอดภัยพ้นจากความทุกข์ไม่สบายกาย อีกทั้งยังช่วยให้สัตว์นั้นมิมีอิสรระจากความเจ็บปวดและโรคภัย อันเป็นความทุกข์ทรมานทางใจของสัตว์ที่ส่งผลกระทบต่อร่างกาย ส่วนอิสรระในการแสดงพฤติกรรมตามธรรมชาติของสัตว์จะเกิดขึ้นได้นั้น จะใช้หลักความเมตตาปรารภณาให้สัตว์มีความสุข ก่อให้เกิดอิสรระในข้อนี้ ฉะนั้น การที่สัตว์จะได้มาซึ่งอิสรภาพทั้ง 5 ประการ เป็นไปไม่ได้เลยที่จะขาดความเมตตาและความกรุณา ผลที่ได้ตามมา คือ สัตว์นั้นมีความสุขทั้งทางกายและทางใจ ส่งผลให้มีสัมพันธภาพที่ดีต่อกัน ทั้งต่อสัตว์ด้วยกันเองและต่อมนุษย์

2) สังคหวัตถุ 4 กกับการสร้างความซื่อสัตย์ภักดี องค์ความรู้ที่ได้จากหลักสังคหวัตถุ 4 บูรณาการกับหลักอิสรภาพสัตว์ 5 ประการ พบว่า มีความสอดคล้องก่อให้เกิดความซื่อสัตย์ภักดีจากตัวสัตว์ ได้ดังนี้ อิสรระจากความหิวกระหาย เกิดขึ้นได้จากการให้ทาน ให้อาหารและน้ำแก่สัตว์ อิสรระจากความไม่สบายกาย เกิดขึ้นได้จากการให้ทานให้สัตว์ได้อยู่ในสถานที่สบาย และใช้ปิยวาจาต่อสัตว์ก็เป็นปัจจัยที่ทำให้สัตว์มีอิสรระพ้นจากความกลัวและไม่พึงพอใจนั่นเอง ส่งผลให้สัตว์อยู่อย่างปกติสุข รวมทั้ง อิตถจริยาและสมานัตตตา ส่งผลให้สัตว์นั้นหายจากการเจ็บป่วย

ใช้ ทำให้สัตว์ได้รับอิสระจากความเจ็บปวดและโรคร้าย นับเป็นหลักธรรมที่ทำให้เกิด ความปกติสุขต่อตัวสัตว์อย่าง ยิ่ง

3) ปฏิรูปทสวาสะและสัปายะกับการสร้างสภาพแวดล้อมที่ดีต่อสัตว์ องค์ความรู้ที่ได้จากหลักปฏิรูป ทสวาสะและหลักสัปายะ บูรณาการกับหลักอิสรภาพ 5 ประการ พบว่า อิสระจากความหิวกระหาย ที่สัตว์ต้อง ได้รับอาหารและน้ำ เพื่อการดำรงชีวิตอย่างเพียงพอ นั้น สามารถทำความสมบูรณ์ให้เกิดได้ด้วยหลักอาหารสัตว์เป็น ที่สบาย อิสระจากความไม่สบายกาย สร้างขึ้นได้ด้วยหลักสถานที่เป็นที่สบาย อิสระจากความเจ็บปวดและโรคร้าย สร้างให้เกิดขึ้นได้ด้วยหลักคนเป็นที่สบาย สำหรับอิสระจากความกลัวและไม่พึงพอใจและอิสระในการแสดง พฤติกรรมตามธรรมชาติ สามารถสร้างได้ด้วยหลักธรรมะเป็นที่สบายสำหรับสัตว์ ส่งผลให้สัตว์มีความสุขกายสบาย ใจ สามารถแสดงพฤติกรรมตามธรรมชาติได้อย่างอิสระ ไม่ถูกกดดันปิดกั้นการแสดงออกใด ๆ นั่นเอง นับเป็น หลักธรรมที่สร้างสภาพแวดล้อมที่ดีต่อสัตว์ หากได้ปฏิบัติตามหลักธรรมนี้ ย่อมส่งผลที่ดีต่อตัวสัตว์ทั้งหลายให้มี ความสุข ความสบายกายและสบายใจในการดำรงชีวิตอยู่ในอติภาพของสัตว์ดิรัจฉานนี้ไปจนสิ้นอายุขัย

4) หลักอริยสัจ 4 กับดูแลรักษาสัตว์ให้หายจากการเจ็บป่วยไข้ องค์ความรู้ที่ได้จากหลักอริยสัจ 4 บูรณาการกับหลักอิสรภาพ 5 ประการ พบว่า มีความสอดคล้องสัมพันธ์เป็นเหตุเป็นผลกันในทุกข้อ เหตุเพราะว่า หลักอริยสัจ 4 อธิบายการเกิดขึ้นของทุกสภาวะในระบบสังสารวัฏ โดยจะอธิบายให้เห็นได้ชัดเจนมากที่สุด คือ หลักอิสระจากความเจ็บปวดและโรคร้าย โดยต้องใช้หลักอริยสัจ 4 มาใช้ดำเนินการให้เกิดการรักษา เมื่อสัตว์นั้น เจ็บป่วยไข้เป็นโรค คือ ทุกข์ เหตุของโรค คือ เหตุแห่งทุกข์ การหายจากโรค คือ ความดับทุกข์ และวิธีการรักษา โรค คือ หนทางดับทุกข์ ดังนั้น หลักอริยสัจ 4 จึงเป็นหลักการที่ใช้ดูแลรักษาสัตว์ให้หายจากการเจ็บป่วยไข้ ได้ผล เป็นแนวทางการดูแลรักษาสัตว์ ซึ่งสามารถนำไปใช้ปฏิบัติได้ผลจริงทั้งต่อตัวสัตว์เองและต่อบุคลากรที่เกี่ยวข้องกับ สัตว์ทุกคน

5) ไตรลักษณ์ กับการยอมรับในความเป็นไปของสัตว์ พบว่า ไตรลักษณ์ ที่ว่าด้วยเรื่องทุกข์ตา จะสะท้อนให้เห็นโดยตรงเมื่อสัตว์นั้นปราศจากอิสรภาพทั้ง 5 ประการ สัตว์ย่อมอยู่ในสภาพที่เป็นทุกข์ อยู่ในภาวะ ที่ถูกบีบคั้น อยู่ในภาวะกดดันฝืนและขัดแย้ง อยู่ในภาวะไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่มีความสมอยาก ของสัตว์ บ่งชี้ถึงความทุกข์ทางกาย มีภาวะที่ไม่สมบูรณ์ มีความทรمانร่างกายและจิตใจของสัตว์ ฉะนั้น หลักไตร ลักษณ์ ส่งผลต่อตัวเจ้าของสัตว์ และบุคลากรที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสัตว์เป็นสำคัญ หากมีความเข้าใจในหลักธรรมนี้ ก็จะน้อมนำไปปฏิบัติใช้กับตัวเอง เมื่อพบเห็น พบเจอ สัตว์ที่ประสบความทุกข์ทรمانต่าง ๆ รวมทั้งมีความพร้อมที่ จะเผชิญสถานการณ์ต่อหน้าที่สัตว์นั้นกำลังจะตาย หรือมีภาวะทรมานจากการเจ็บป่วยไข้ได้

สรุป

การดูแลรักษาสัตว์ในสังคมยุคปัจจุบันนั้นสามารถนำหลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎก จำแนกแยกแยะบทบาทหน้าที่ของบุคคลากรที่เกี่ยวข้องกับการดูแลรักษาสัตว์ไว้ได้เป็นอย่างดี โดยแบ่งเป็นสัตวแพทย์ ผู้ช่วยสัตวแพทย์ และเจ้าของสัตว์ เทียบเคียงกับหลักพุทธธรรม จำเป็นอย่างยิ่งต่อการน้อมนำไปปฏิบัติใช้ต่อตนเอง ต่อตัวสัตว์ และต่อผู้อื่น โดยแยกแยะและเทียบเคียงหัวข้อธรรมนั้น ๆ และลงลึกในรายละเอียดในการปฏิบัติหน้าที่โดยยึดกับหลักพุทธธรรมที่ใช้ปฏิบัติ ได้แก่ หลักพรหมวิหาร 4 สังคหวัตถุ 4 ปฏีรูปเทสวาสะ สัปายะ อริยสัจ 4 และไตรลักษณ์ ถือเป็นสิ่งที่มีคุณค่าอย่างยิ่งต่อประโยชน์สังคมส่วนรวม ทั้งยังประโยชน์ต่อความคิดจิตใจของเจ้าของสัตว์เอง เมื่อสัตว์นั้นถึงเวลาหมดอายุขัยหรือทุกข์ทรมานจากการเจ็บป่วยไข้ ยังประโยชน์ต่อจิตวิญญาณของผู้ที่เป็นสัตวแพทย์ที่มีหน้าที่บำบัดรักษาการเจ็บป่วยไข้ของสัตว์ ให้มีความตระหนักรู้ในความทุกข์ ความไม่เที่ยง ความไม่มีตัวตนของสัตว์ ไม่ยึดติด ไม่ตีใจ ไม่เศร้าใจต่อผลของการรักษา วางจิตอุเบกขาได้ เมื่อตั้งใจมุ่งมั่นทำหน้าที่ของตนเป็นอย่างดีแล้ว อันสอดคล้องต่อหลักอิสรภาพสัตว์ 5 ประการ คือ อิสระจากความหิวกระหาย อิสระจากความไม่สบายกาย อิสระจากความเจ็บปวดและโรคร้าย อิสระจากความกลัวและไม่พึงพอใจ และอิสระในการแสดงพฤติกรรมตามธรรมชาติ ที่สังคมยุคปัจจุบันให้การยอมรับเป็นมาตรฐานสากล ถือเป็นหลักการที่ทำให้สามารถใช้เป็นเกณฑ์เครื่องมือสำหรับตรวจวัดสวัสดิภาพสัตว์ได้อย่างเป็นรูปธรรม การที่สัตว์ได้รับหลักอิสรภาพดังกล่าว นับว่าเป็นมาตรฐานการดูแลรักษา ค้ำครอง และป้องกันสัตว์ เรียกว่า หลักสวัสดิภาพสัตว์ นั่นเอง

โดยสรุป การดูแลรักษาสัตว์ในสังคมยุคปัจจุบัน สามารถนำหลักพุทธธรรมบูรณาการกับหลักสวัสดิภาพสัตว์สากล เพื่อการปรับใช้ได้จริง อันเป็นการพัฒนาต่อยอดให้สังคมมีแนวทางที่ดีที่ถูกต้อง รวมทั้งเป็นเกณฑ์วัดสอบที่มีมาตรฐานต่อการปฏิบัติ ดูแล รักษา ปกป้อง และค้ำครองสัตว์ ด้วยการอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูลกัน มีศีลธรรมที่ดีต่อกัน เพื่อประโยชน์ร่วมกัน และความสงบสุขของสังคมต่อไป

ข้อเสนอแนะ

การบูรณาการหลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎกเพื่อการดูแลรักษาสัตว์ เป็นการศึกษาเชิงเอกสาร รวบรวมแนวคิด วิเคราะห์ สังเคราะห์ ประมวลผลให้เป็นแนวทางปฏิบัติต่อสัตว์โดยใช้หลักธรรม ดังนั้น ผลการวิจัยที่ได้ย่อมเป็นประโยชน์ เป็นแนวทางให้หน่วยงานอื่น สามารถนำไปประยุกต์ใช้เป็นแนวทาง วิธีการ กล่าวคือ

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

หน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน รวมทั้งบุคลากรที่เกี่ยวข้องกับการดูแลรักษาสัตว์ สามารถนำหลักพุทธธรรม ได้แก่ พรหมวิหาร 4 สังคหวัตถุ 4 ปฏีรูปเทสวาสะ สัปายะ อริยสัจ และไตรลักษณ์ ที่บูรณาการร่วมกับหลักอิสรภาพสัตว์ นำมาเป็นแนวทางการปฏิบัติต่อสัตว์ ปรับใช้ได้กับชีวิตจริง ควรนำไปใช้ดำเนินการดูแลเอาใจใส่ให้สัตว์ได้รับอิสระจากความหิวกระหาย เพื่อการดำรงชีวิตอยู่ได้เป็นปกติ จะสามารถสร้างขึ้นได้ด้วยคุณธรรมพรหมวิหารและสังคหวัตถุ อิสระจากความไม่สบายกาย สามารถสร้างขึ้นได้ด้วยหลักสถานที่เป็นที่สบาย ตามหลักธรรม

ปฏิรูปเทสวาสะและสัปปายะ อีสระจากความเจ็บปวดและโรคร้าย สอดคล้องเกี่ยวพันและสร้างให้เกิดขึ้นได้ด้วยหลักอริยสัจ อีสระจากความกลัวและไม่พึงพอใจและอีสระในการแสดงพฤติกรรมตามธรรมชาติ สามารถสร้างได้ด้วยหลักพรหมวิหาร สังคหัตถุ ปฏิรูปเทสวาสะและสัปปายะ ที่ว่าด้วย ธรรมะเป็นที่สบายสำหรับสัตว์ ส่งผลให้สัตว์มีความสุขกายสบายใจ สามารถแสดงพฤติกรรมตามธรรมชาติได้อย่างอีสระ ไม่ถูกกดดันปิดกั้นการแสดงออกใด ๆ นั่นเอง ซึ่งหากน้อมนำเอาหลักพุทธธรรมที่สำคัญเหล่านี้ไปปฏิบัติเป็นนิจต่อตัวสัตว์ ปฏิบัติเป็นกิจวัตรต่อการทำงานต่าง ๆ ย่อมเกิดอานิสงส์ที่ดีงามต่อมนุษย์ทั้งหลาย ต่อบุคคลากรผู้ลงมือปฏิบัติตาม และต่อสัตว์ดิรัจฉานทุกชีวิต จะทำให้ได้ข้อมูลที่มีคุณค่าและประสบการณ์จากผู้ที่ทำหน้าที่ในการปฏิบัติงานเกี่ยวข้องกับการดูแลรักษาสัตว์อย่างแท้จริง สามารถพัฒนาเป็นเครื่องมือวัดความสามารถในการดูแลรักษาสัตว์ตามหลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎก เพื่อเป็นแบบประเมินความพร้อม ความเหมาะสมในการตัดสินใจเป็นผู้ดูแล ผู้เลี้ยงดู ผู้รักษาสัตว์ หรือเป็นเครื่องมือบ่งชี้ วัดคุณภาพการเลี้ยงดูสัตว์

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการศึกษาวิจัย ความสัมพันธ์ของสิ่งมีชีวิตในระบบนิเวศเพื่อความผาสุก เพื่อให้เกิดความเข้าใจต่อการอาศัยอยู่ร่วมกันในระบบนิเวศ ต่างมีรูปแบบการปฏิสัมพันธ์ที่แตกต่างกันออกไป แต่ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ช่วยให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีของสิ่งมีชีวิต และเกิดการปรับตัวร่วมกัน เพื่อประโยชน์โดยรวม

2.2 ควรมีการศึกษาวิจัย พุทธสันติวิธีการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับสัตว์ เพื่อใช้เพื่อระงับความอาฆาตมุ้งร้ายต่อกัน ทั้งยังส่งเสริมให้เกิดการอยู่ร่วมกันด้วยสันติทางสังคม การใช้ปิยวาจาต่อสัตว์ ด้วยความเมตตา พัฒนาควบคู่กันไป เพื่อสร้างความสงบสุขของการอยู่ร่วมกัน ระหว่างมนุษย์และสัตว์อย่างเห็นอกเห็นใจกัน

2.3 ควรมีการศึกษาวิจัย พุทธจริยศาสตร์กับมนุษย์และสัตว์ดิรัจฉาน เพื่อจัดความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างกัน เพราะสิ่งมีชีวิตทุกชีวิตล้วนรักสุขเกลียดทุกข์ จึงไม่ควรเบียดเบียนซึ่งกันและกัน อันเป็นความไม่ถูกต้องตามหลักศีลธรรม ควรมีความสัมพันธ์ในเชิงเกื้อกูลกัน เพื่อการดำเนินชีวิตที่เป็นปกติสุขของสังคมต่อไป

บรรณานุกรม

กลุ่มสารสนเทศและข้อมูลสถิติ. (2564). *ข้อมูลจำนวนปศุสัตว์ในประเทศไทย 2564*. ศูนย์เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร กรมปศุสัตว์.

คณะกรรมการฝ่ายประชาสัมพันธ์งานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก. (2567). *พระปฐมบรมราชโองการ นับแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์*, สืบค้น 1 ตุลาคม 2567 จาก

<https://phralan.in.th/coronation/royalcoronationdetail.php?id=66>

ทองย้อย แสงสินชัย. (2567). *อดีตผู้อำนวยการกองอนุศาสนาจารย์ กรมยุทธศึกษาทหารเรือ กระทบวงกลาโหม*. สัมภาษณ์. 16 มิถุนายน.

- บรรจบ บรรณรุจิ. (2567). ราชบัณฑิต สาขาวิชาศาสนศาสตร์ ประเภทวิชาปรัชญา-ศาสนา สำนักธรรมศาสตร์และการเมือง. *สัมภาษณ์*. 9 มิถุนายน.
- พระมหาสิงขร ปริยตติเมธี (โยธাজันทร). (2559). พระพุทธศาสนาในรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช. *วารสารพุทธมคค์*. 1(1), 35-42.
- มาริสา รัฐปต์ย. (2567). ผู้เชี่ยวชาญด้านการดูแลสัตว์และคดีความ. *สัมภาษณ์*. 9 มิถุนายน.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2556). *อรรถกถาภาษาไทย พระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วิกรม เจตนาวณิชย์. (2567). นายสัตวแพทย์ ผู้อำนวยการฝ่ายทรัพยากรมนุษย์ โรงพยาบาลเพื่อนสัตว์เลี้ยงศรีราชา จังหวัดชลบุรี. *สัมภาษณ์*. 20 มิถุนายน.
- วิรารรรณ แฉล้มนงนุช. (2567). ผู้ช่วยสัตวแพทย์ ผู้จัดการดำเนินงานผู้ช่วยสัตวแพทย์ โรงพยาบาลเพื่อนสัตว์เลี้ยงศรีราชา จังหวัดชลบุรี. *สัมภาษณ์*. 24 มิถุนายน.
- สุรีย์ มีผลกิจ. (2554). *พระพุทธเจ้า 5 พระองค์ ในภัททกัณฑ์*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: บริษัท คอมฟอร์ม จำกัด.
- เสถียร โปธินันทะ. (2514). *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะภาค 1*. กรุงเทพฯ: สภาการศึกษามหา มกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา.
- สำนักงานพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งชาติ. (2567). ความหลากหลายทางชีวภาพ. สืบค้น 20 ตุลาคม 2567 จาก <https://www.nstda.or.th/brt/116-article/evolution-category.html>
- Boston, P.J. (2008). Gaia Hypothesis. *Encyclopedia of Ecology*. (4, 86-90) Socorro, NM: Elsevier Academic Press.
- Kraikrutree, K., Thammakitpob, V. & Khemthong, P. (2019). Functional Analysis and Occupational Standard for Veterinary Assistant (Small Animal). *Journal of Humanities and Social Sciences Thonburi University*. 13(2), 103-114.
- NATIONAL GEOGRAPHIC HISTORY ฉบับภาษาไทย. (2562). *พระเจ้าอโศก กษัตริย์อินเดียผู้น้อมรับพุทธศาสนา และปกครองผู้คนอย่างเป็นธรรม*. สืบค้น 10 กันยายน 2567 จาก <https://ngthai.com/history/20715/ashoka/>
- Watts, J. (29 JULY 2022). Conversations with James Lovelock, the scientist at the end of the world. *News: The Guardian International Edition*. Retrieved 25 October 2023 from <https://www.theguardian.com>

Suneela G. et al. (2021). One World, One Health. *Indian Journal of Community Medicine*. 46(4), 581-583.